

The Evolution of Complex Predicates in Iranian Languages

Babak Sharif *

Ph.D., General Linguistics, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Abstract

This investigation aims at examining the diachrony of so-called ‘compound verbs’ in Iranian languages. To this end, a number of texts were selected from the three periods of Iranian languages. From Old Iranian period, some Avestan texts as well as all Old Persian inscriptions, from MI period some Zoroastrian Middle Persian texts as well as from a Sogdian text were picked up and searched for instances of complex predicates, including prefixed verbs, incorporational verbs, combinational verbs, etc., which were then analyzed. The data show that in OI the majority of complex predicates consist in prefixed verbs, thus, maybe ‘compound verbs’ were not much needed to be formed. Nevertheless, ‘compound verb’ patterns did exist since that period. With verbal prefixes being inseparably attached to verb stems OP, the existent patterns for formation of complex predicates increased their productivity, the verb kar ‘do’ playing a major role as

*Corresponding Author: b.sharif@cbi.ir

How to Cite: Sharif, B. (2023). The Evolution of Complex Predicates in Iranian languages. *Language Science*, 10 (18), 365-400. doi: [10.22054/LS.2023.73568.1578](https://doi.org/10.22054/LS.2023.73568.1578).

the verbal element of complex predicates. In Middle Iranian, loss of productivity of some verbal prefixes as well as inseparability of many prefixed verbs increasingly led to formation of more complex predicates, with more light verbs recruited into the construction. In New Iranian, specifically in New Persian, in addition to a decrease in number of prefixed verbs, as well as an increase in number of complex predicates, two other factors prompted the formation of new ones: first, an emergent need to produce verbs out of loan elements, and second, a tendency to morphological leveling of irregular simple verbs by converting them into complex predicates.

Keywords: complex predicate, prefixed verb, light verb, Iranian languages, Persian

1. Introduction

This article aims at examining the diachronic evolution of strings called ‘compound verb’, also referred to as ‘complex predicate’ (CP) or ‘light verb construction’, in the Iranian languages. After an introductory section 1, Section 2 reviews the most significant researches on the evolution of complex predicates in the Iranian languages. Sections 3 to 5 are dedicated to analyzing the data gathered from each of the three stages of the Iranian languages, namely, the Old, the Middle, and the New Iranian.

2. Literature Review

Rather than examining the processes leading to the formation of complex predicates, most of the authors investigated the occurrence of CPs in historical stages of this language family, specifically the

Persian language. Much of the literature doubt about the existence of ‘light verb constructions’ in the Old Iranian. Almost all scholars, however, agree about the existence of such strings from the Middle Iranian period onwards.

3. Methodology

A number of texts were selected from each period. Thus, from the OI period, a couple of Avestan texts as well as all Old Persian inscriptions, and from the MI period, some Zoroastrian Middle Persian texts as well as a Sogdian text were picked up and searched for instances or prototypes of different kinds of complex predicates including prefixed verbs, incorporating verbs, combinational verbs, etc., which were then analyzed and evaluated.

4. Discussion

In the Old Iranian period, the majority of complex predicates consisted of prefixed verbs, thus, maybe for this reason, ‘compound verbs’ were not much needed to be formed. According to the data from the Old Iranian, two sub-stages in this stage are recognizable: i) a stage of mobility of pre-verbs and their loose connection with the verbal stem in Avestan, and ii) a close, tight connection between pre-verbs and the verb, resulting in pre-verbs being changed into proper prefixes in Old Persian. On the one hand, the development of relatively free Avestan pre-verbs into Old Persian bound prefixes was the starting point of the emergence of complex predicates (consisting of a prefix and the verb root), and on the other hand, it initiated an increase in syntactically-based complex predicates (including predicative and incorporative

ones), whose formational patterns already existed in the language involved. Such strings consist of a transitive verb and its object, which may sometimes, as a single predicate, take another noun as their argument.

In this stage, the fixation of pre-verbs in connection with verbs, a move toward syntheticity, led to increasing production of complex predicates, which was a countermove toward analyticity, the latter counterbalancing the former phenomenon. With verbal prefixes being inseparably attached to verb stems in OP the existent patterns for the formation of complex predicates increased their productivity, a countermove toward analyticity, and the verb *KAR* 'do' played a major role as the verbal element of complex predicates.

In the Middle Iranian period, many prefixed verbs lost their analyzability. In a later development, the process of entrenchment of verbal prefixes led to their unproductivity and unanalyzability from verbal stem, resulting in a decrease in using prefixed verbs. On the other hand, as a compensatory mechanism, constructions for creating various kinds of complex predicates using different light verbs were activated. Also in this period, besides *kardan*, more new light verbs were recruited into the construction.

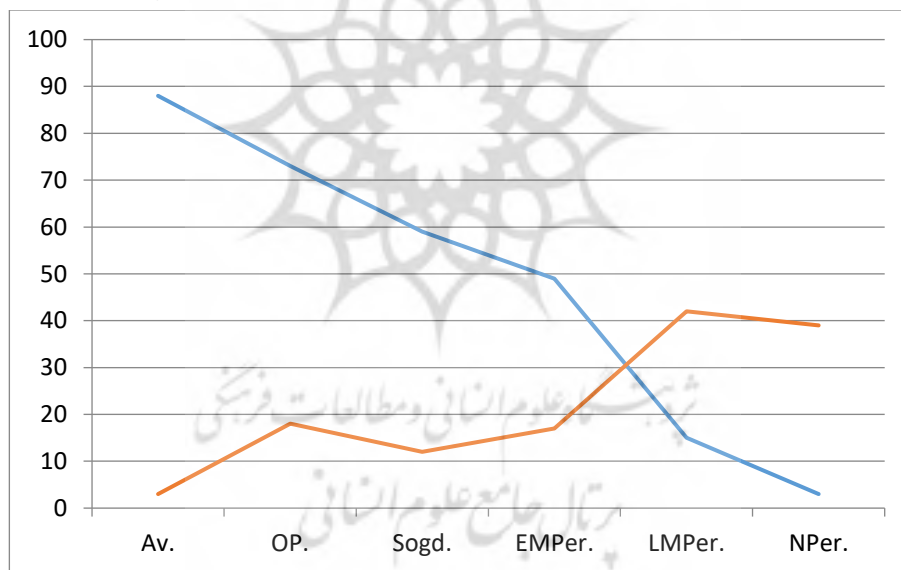
In the New Iranian period, and more specifically in New Persian, with the establishment of particular light verbs, the rate of production and proliferation of new complex predicates was increased, and, in parallel, the ratio of prefixed verb usage decreased to the point that in contemporary Persian it has reached to 1 percent. In this period, two further factors helped the formation of complex predicates. First, an emergent need to produce verbs out of loan elements borrowed from Arabic and European languages, and second, a tendency to

morphological levelling the irregular simple verbs by converting them into complex predicates.

Figure 1 illustrates the changes in the occurrence of using prefixed verbs as well as the verbal element *KAR*, the most frequently used verb in this slot, from Avestan to New Persian, based on the data analyzed. As we can see, the ratio of prefixed verbs had a decreasing trend throughout this time span, falling more rapidly in the Middle Iranian. As far as *KAR* is concerned, it had an upward trend in general, but also saw drops in two points.

Figure 1

The changes in usage of prefixed verbs (the blue line) and the verbal element kardan (the green line)

5. Conclusion

The path taken in the evolution of complex predicates in the Iranian languages, and more specifically the Persian language, suggests a move toward analyticity, in parallel with other developments in the same direction in the verb system, including the evolution of

periphrastic constructions for passivization as well as certain tenses such as present perfect, past perfect, and future.

Acknowledgments

I would like to thank Dr. Ehsan Changizi for his helpful comments on the manuscript as well as his suggestions for selecting ancient Iranian texts.

تکوین فعل مرکب در زبان‌های ایرانی

بابک شریف* دکتری زبان‌شناسی همگانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، بررسی شکل‌گیری زنجیره‌های موسوم به «فعل مرکب» در زبان‌های ایرانی است. به این منظور، متونی از سه دوره تاریخی زبان‌های ایرانی انتخاب و (پیش)نمونه‌های انواع محمول مرکب در آنها تحلیل شد. بر این اساس، در دوره باستان، اغلب محمول‌های غیربسیط را افعال پیشوندی تشکیل می‌دهند. با این حال، الگوهای «فعل مرکب» از همین دوره وجود داشته است. با تثبیت جایگاه پیشوندهای فعلی در فارسی باستان که حرکتی در خلاف جهت تحلیلی شدن زبان بود، الگوهای موجود برای تشکیل انواع «فعل مرکب» فعال شدند. در دوره میانه و با غیرفعال شدن برخی از پیشوندهای فعلی، روند تولید «افعال مرکب» شدت یافت. در دوره ایرانی نو، با تداوم کاهش افعال پیشوندی و افزایش «افعال مرکب»، دو عامل دیگر در شکل‌گیری افعال مرکب نقش داشتند: نخست، نیاز به ساختن فعل با عناصر قرضی و دیگری، گرایش به همترازسازی افعال بسیط بی‌قاعده از طریق تبدیل آنها به «فعل مرکب».

کلیدواژه‌ها: فعل مرکب، فعل پیشوندی، فعل سبک، زبان‌های ایرانی، فارسی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

اگرچه ساخت‌های موسوم به «فعل مرکب» یا «محمول مرکب»^۱ در بسیاری از زبان‌های دنیا یافت می‌شوند، اما عوامل و نحوه شکل‌گیری و سیر تحول آن تاکنون کمتر بررسی شده است و در زبان فارسی نیز، همچنان محل بحث پژوهشگران و زبان‌شناسان است. هدف از پژوهش حاضر، جستجو در سرچشمه‌های شکل‌گیری و کاربرد انواع «محمول مرکب» در زبان‌های باستانی ایران و سیر تحول این افعال در ادوار مختلف زبان‌های ایرانی تا به امروز، با تأکید بر زبان فارسی است.

تعاریف و مصادیقی که تاکنون برای فعل مرکب برشمرده‌اند، بسیار متنوع است و ما در اینجا در مقام احصای آنها نیستیم. بنابراین، برای روشن‌بودن موضوع بحث، باید اجمالاً مراد خود از این پدیده را مشخص نماییم و آن عبارت است از زنجیره‌ای متشکل از یک فعل قابل‌تصریف و (دست کم) یک عنصر (معمولاً) غیرفعلی که مجموعاً یک واحد معنایی (محمول) را تشکیل داده و می‌تواند کارکردی مشابه فعل را در جمله ایفا نماید. جزء فعلی را «همکرد» یا «فعل سبک»^۲ و جزء غیرفعلی را «فعل یار» یا «پیش‌فعل»^۳ نامیده‌اند. از آنجا که خود اصطلاح «فعل مرکب» از حیث اطلاق بر مصادیق آن همواره مورد مناقشه بسیار بوده است^۴، در نوشتار حاضر اصطلاح «محمول مرکب» را کمابیش مترادف با «فعل مرکب» به کار برده‌ایم.

نوشتار حاضر از بخش‌های زیر تشکیل شده است: در بخش ۲ پیشینه مطالعات در زمانی فعل مرکب در زبان‌های ایرانی بررسی شده است. بخش ۳ به بررسی (پیش)نمونه‌های «فعل مرکب» در سه دوره زبان‌های ایرانی باستان، ایرانی میانه و ایرانی نو می‌پردازد. برای هر دوره با کاوش در متون منتخب، نمونه‌هایی که می‌توانند زمینه‌ساز و/یا محصول فرایند تشکیل «فعل مرکب» محسوب شوند استخراج، دسته‌بندی و سپس، تحلیل شده‌اند. در انتها، بخش ۵ به جمع‌بندی و پیشنهادهایی برای پژوهش‌های بعدی اختصاص خواهد یافت.

-
1. complex predicate
 2. light verb
 3. preverb

۴. برای مروری بر این مناقشات، نگ منشی‌زاده و همکاران (۱۴۰۰).

۱. پیشینه پژوهش

هرچند پدیده «فعل مرکب» از همان نخستین توصیف‌ها و دستورهای نگاشته‌شده برای زبان فارسی شناسایی شده است، اما تکوین و تحول آن در زبان‌های باستانی ایران کمتر مطالعه شده است. جکسن^۱ (1892) در دستور اوستایی خود سخنی از فعل یا محمول مرکب به میان نیاورده است. کنت^۲ (1953) نیز چنین ساختاری را در فارسی باستان شناسایی نکرده است. راستارگویو^۳ (۱۳۴۷) و ابوالقاسمی (۱۳۷۵) صرفاً به نمونه‌هایی از «افعال مرکب» در فارسی میانه، مانند زین کردن، اندازه نمودن، درود دادن، کین خواستن و نماز بردن اشاره کرده‌اند.

شینتوخ^۴ (1976) که «افعال مرکب» را افعال ترکیبی^۵ می‌نامد، تکوین و تطور این افعال را در زبان‌های ایرانی بررسی کرده و معتقد است تشکیل این گونه ساخت‌ها صرفاً تمهیدی نیست که برای پر نمودن شکاف‌های معنایی در مقوله فعل - یعنی در جایی که برای مفهوم خاصی فعل ساده وجود نداشته باشد - به کار رود. وی با استناد به نمونه‌هایی مانند مثال‌های ۱ تا ۳، چنین نتیجه می‌گیرد که محمول مرکب در زبان اوستایی، یعنی قرن‌ها پیش از تماس زبان عربی با فارسی، وجود داشته است و لذا، این فرضیه را که این ساخت، صرفاً تمهیدی برای وام‌گیری از زبان عربی بوده است، نادرست می‌داند.

به ادعای او، در زبان اوستایی «افعال مرکب» فراوانی مشاهده شده است، اما تعداد همکردها محدود و ترکیب آنها با عناصر غیرفعلی بسیار محدود بوده است. چند مورد از کاربرد چنین افعالی در اوستا که وی از رایخلت^۶ (1909: 228) نقل می‌کند عبارت‌اند از^۷ (خطوط زیر واژه‌ها که اجزای «فعل مرکب» را مشخص می‌کنند از نگارنده این سطور است):

1. Jackson, A. V.
2. Kent, R. G.
3. Rastorgueva, V. S.
4. Sheintuch, G.
5. periphrastic
6. Reichelt, H.

۷. شینتوخ شواهد را با اندکی سهو در علائم زیر و زیر نقل کرده است که نگارنده با رجوع به اصل منبع، آنها را اصلاح نمود.

- 1) *yō narāṃ vīxrūmantām x^varāṃ jainti.*
 می‌زند زخم (acc) خونین (acc) کسی (acc) آنکه
 آنکه به کسی زخم خونین می‌زند (وندیداد ۴:۳۰).
- 2) *skāṇḍam šē manō kārānūidi*
 کن ذهن (acc) او خرابی (acc)
 ذهنش را خراب کن (پس ۹، بند ۲۸).
- 3) *āaṭ tā hazō nivarāzayān daēva.*
 پس دیوان وریزند زور (acc) آنان (acc) پس
 پس دیوان بر آنان زور وریزند (بیش ۱۹، بند ۸۰).

به گزارش شینتوخ، دستورزبان‌های پهلوی تحت عنوان «افعال مرکب»، غالباً افعال پیشوندی را مطرح کرده و تنها نمونه‌های پراکنده‌ای از افعال ترکیبی را ذکر می‌کنند. به نظر وی، گسترش (و نه شکل‌گیری) این نوع ساخت‌های فعلی در نتیجه تماس با زبان عربی بوده، زیرا افعال ترکیبی در تمام زبان‌های جهان اسلام و نیز در زبان یدیش^۱ عمدتاً حاوی عناصر غیرفعلی سامی بوده است.

به عقیده شینتوخ، تشکیل افعال ترکیبی لزوماً ابزاری جهت «وام‌گیری» نیست، زیرا گاهی حتی ریشه‌هایی از زبان عربی به منظور ساختن افعال ترکیبی وام گرفته می‌شوند که در زبان فارسی برای این مفاهیم خلأ معنایی وجود ندارد. برای مثال، زبان فارسی اسم حساب (مشتق از فعل حَسَبَ) را از زبان عربی وام گرفته و با اعمال فرایندی «ترکیبی» بر روی آن، فعل حساب کردن را ساخته است، درحالی‌که واژه فارسی شماردن و مشتق ترکیبی آن یعنی شمار کردن پیشتر جزو لغات این زبان بوده‌اند.

ناتل خانلری (۱۳۶۵: ۱۸۲^۲) بررسی تحول تاریخی ساختمان فعل در زبان فارسی را از دوره میانه آغاز می‌کند و معتقد است «در زبان پهلوی جنوب غربی (پارسیک) هر سه

1. Yiddish

۲. اختصارات: بی (به بعد)، تد (تحت اللفظی)، تر. (ترجمه)، ف.ک (فارسی کلاسیک)، ف.مع (فارسی معاصر)، ف.می (فارسی میانه)، کارنامه اردشیر بابکان (KAP)، کتیبه داریوش در بیستون (DB)، کتیبه داریوش در شوش (Dse)، وزیدگیهای زادسپرم (Zād)

صورت ساختمان فعل (ساده، پیشوندی، مرکب) وجود داشته است». به گزارش وی، تعداد «افعال مرکب» در نوشته‌های پهلوی بسیار نیست و تعداد همکردها نیز کم است. از این جمله‌اند، پیمان کردن، فرمان بردن، رنج بردن.

ناتل خانلری به وجود عبارات‌های فعلی در متن‌های پهلوی (پارسیک) نیز اشاره کرده و این نمونه‌ها را می‌آورد: *اندر یاد داشتن، آفریاد رسیدن (به فریاد رسیدن)، پدکار داشتن (به کار بردن)*. به باور وی، وجود دو روش برای ساختن فعل از ماده اسم و صفت و همچنین، استفاده فراوان از پیشوندهای فعلی، نیاز به کاربرد «فعل مرکب» را در زبان‌های ایرانی میانه بسیار کم کرده است.

چانکالینی^۱ (2011) در بررسی تکوین «افعال مرکب» فارسی - و به تعبیر او «ترکیبی» - به دو جنبه از این افعال می‌پردازد: نخست، گاه‌شماری شکل‌گیری و دوم، پیوند بین افعال ترکیبی ایرانی و ساخت‌های مشابه در سایر زبان‌هایی که در همین منطقه تکلم می‌شوند، ولی به لحاظ رده‌شناختی و تبارشناختی با زبان‌های ایرانی تفاوت دارند.

درخصوص نکته نخست، چانکالینی معتقد است که برخلاف نظر عده‌ای که پیدایش این افعال را مربوط به فارسی نو می‌دانند، ساخت‌های متشکل از اسم/صفت/قید + کردن (یا سایر افعال «ضعیف») از مدت‌ها قبل در زبان‌های ایرانی پا به عرصه وجود نهاده‌اند، تا جایی که به باور او می‌توان چنین ساختی را از ویژگی‌های خانواده هندوایرانی دانست. باوجوداین، درخصوص جنبه دوم، وی بر این باور است که افعال ترکیبی موجود در زبان‌های سامی^۲ و آلتایی^۳ محصول تماس با زبان‌های ایرانی و در نتیجه، گرده‌برداری از این زبان‌ها است. وی البته اذعان می‌کند که اثبات این مدعا دشوار است.

چانکالینی (11: 2011) اشاره می‌کند که الگوهای گروهی فارسی میانه در کنار افعال سببی/جعلی، هم با پسوند *-ēn* (و گاه *-ān*) و هم بدون آن وجود دارند و امکاناتی نظیر مثال (۴) را به دست می‌دهند:

1. Ciancaglini, C.
2. Semitic
3. Altaic

- 4) a) *nām* *kardan/* *nām-ēn-īdan /* *nāmīdan*
 نام کردن نام-CAUS/DENOM-INF/ نامیدن
- b) *handarz* *kardan/* *handarz-ēn-īdan*
 اندرز کردن اندرز-CAUS/DENOM-
 INF

چانکالینی با استناد به شواهد سامی می نویسد که زبان سریانی ساخت‌هایی مرکب از *BD* کردن و یک اسم - خواه اسمی ایرانی (برای مثال *BD* 'nhšyr' (نخچیر کردن))، یونانی و یا واژه‌های سامی تبار - را نشان می‌دهد که نمونه آن را در (۵) می‌بینیم.

- 5) *hw'r'* *BD* / *hawwar*
 سفید کردن / سفید کردن
 سفید شدن / سفید کردن

وی استدلال می‌کند که این الگو، که «شواهد آن دست کم از قرن چهارم میلادی به بعد در دست است ... به اقرب احتمال گرده‌برداری از فارسی میانه است». بدین‌قرار، داده‌های سریانی کاربرد الگوهای گروهی از نوع «اندرز دادن، دعا کردن» و مانند آن را در فارسی میانه تأیید می‌کنند.

چانکالینی در بررسی پیشینه «فعل مرکب» فارسی، نمونه‌های زیر را از فارسی باستان نقل و ساخت «اسم + کردن» در آنها را عبارات کمابیش ثابتی توصیف می‌کند که می‌توان آنها را پیش‌نمونه محمول‌های مرکب فارسی نو تلقی نمود.

- 6) *xšačam ... adam patipadam akunavam* (DB I 61-62)
 پادشاهی را من در جای خود باز بنیاد نهادم.
- 7) *adam gāθavā* [loc. sg. m. gāθu- 'جا'] *akunavam* (DSe 44-45)
 آن را من بر جای (خود) نهادم.

با این حال، مفصل‌ترین پژوهش در تکوین محمول مرکب در زبان‌های ایرانی را گرن^۱ (2013) انجام داده است. وی با تمرکز بر دو مقوله جهت^۲ و گذرایی^۳، پیدایی محمول مرکب در فارسی را واکاوی می‌کند. گرن با ارائه شواهد متعددی از زبان‌های ایرانی باستان، ایرانی میانه، ایرانی نو و نیز زبان‌های غیرایرانی همجوار، ظهور محمول‌های مرکب را به تحول جفت فعل‌های *kar* (کردن) و *baw* (شدن) پیوند می‌زند و استدلال می‌کند که این دو فعل، به ترتیب، دو مختصه [+INST] (برانگیزش^۴) و [+AFF] (تأثر^۵) را رمزگذاری می‌کنند.

به باور گرن، اگرچه این مختصه‌ها به ترتیب مشخصه کنشگر^۶ و کنش‌پذیر^۷ سرنمونی^۸ هستند، هر یک به تنهایی مفهومی کلی‌تر دارند که سبب «کم‌تعینی»^۹ این دو فعل می‌شود و این ویژگی بارز افعال سبک است. توزیع دو فعل *kar* و *baw* متناظر با دامنه دو جهت معلوم^{۱۰} و میانه^{۱۱} (میانه مجهول^{۱۲}) فعل در ایرانی باستان و لذا، منعکس‌کننده تقابل جهت است که صرف‌نمایی^{۱۳} آن در ایرانی میانه از بین رفته است. دستگاه جهت که دو فعل *kar* و *baw* در مرکز آن قرار دارند، افعال دیگری مانند گرفتن و دادن را در طرف [+INST] و افعال حرکتی را در طرف [+AFF] به خود می‌افزاید. همین افعال در مقام فعل کمکی برای صورت‌های ترکیبی همچون ساخت امکانی^{۱۴}، ماضی متعدی و مجهول تحلیلی^{۱۵} نیز به کار می‌روند.

-
1. Korn, A.
 2. voice
 3. transitivity
 4. instigation
 5. affectedness
 6. agent
 7. patient
 8. prototypical
 9. underspecification
 10. active
 11. middle
 12. mediopassive
 13. morphological marking
 14. potential construction
 15. analytic passive

۳. دوره ایرانی باستان

در دوره ایرانی باستان، علاوه بر فعل بسیط، حجم وسیعی از افعال را فعل‌های پیشوندی تشکیل می‌دهند که در آنها از ترکیب پیش‌فعل - یا به تعبیر جکسن (1892) و کنت (1953) «پیشوند فعلی» - با ریشه فعل (بسیط)، معنایی خاص یا جدید ایجاد می‌شود. به نوشته شروو^۱ (2009: 93)، پیش‌فعل‌های پرکاربرد عبارت‌اند از *us-* «بالا»، *ni-* «پایین»، *fra-* «پیش»، *apa-* «دور»، *ati-* «فرا»، *niš-* «برون، دور، جدا»، *ham-* «با هم»، *ui-* (ضبط جکسن: 1892: 210) *vī-* «برون، جدا». افزون‌براین، برخی از حروف اضافه مانند *paithi-* «به» کارکرد پیش‌فعلی نیز دارند؛ به گونه‌ای که به گفته شروو (2009: 83) در مواردی تمایز بین حرف اضافه، پیش‌فعل و قید دشوار است.

ویژگی بسیار مهمی که پیش‌فعل‌های اوستایی را از فارسی باستان متفاوت می‌سازد، این است که در اوستا، پیش‌فعل می‌تواند از فعل اصلی جدا شود. در این صورت، پیش‌فعل معمولاً پیش از ریشه فعل، گاهی در ابتدای بند و گاهی به فاصله یک یا چند کلمه از فعل می‌آید. در شاهد زیر از اوستایی (ابوالقاسمی، ۱۳۷۵: ۱۶۱)، پیش‌فعل با فاصله سه کلمه از فعل آمده است:

8) *apa haça azahibyō miθra barōiš.*

کاش ای مهر! ما را از اندوه دور می‌کردی (یشت ۱۰، بند ۲۳).

بدین قرار، پیش‌فعل‌های اوستایی از حیث وابستگی به فعل و جایگاهشان در جمله از درجه آزادی بالایی برخوردارند. بنابراین، اطلاق «پیشوند» - که بنا به تعریف، تکواژی مقید است - به این عناصر خالی از مسامحه نیست، خصوصاً که به گفته جکسن (1892: §749) برخی از این پیشوندها در اصل اسم بوده و بعداً ویژگی قید به خود گرفته‌اند. این نکته، یعنی جدایی (نا)پذیری پیش‌فعل از فعل، نقطه عزیمت ما در بررسی سیر تکوین و تحول «فعل مرکب» در زبان‌های ایرانی خواهد بود و در ادامه بدان باز خواهیم گشت.

1. Skjærvø, P. O.

۱-۳. فعل *kar* در ایرانی باستان

صورت *kar* در ایرانی باستان چند ریشه فعلی هم آوا^۱ - هم نویسه^۲ را بازنمایی می کند. بارتمه^۳ (1904: 444ff) این صورت را بازنمایی ۵ ریشه مختلف می داند که از *kar*^۱ تا *kar*^۵ شماره گذاری شده اند. از آنجا که در «افعال مرکب» بیشتر با *kar*^۱ سروکار داریم، در سرتاسر این نوشته هر جا سخن از ریشه *kar* به میان می آید، مقصود *kar*^۱ است. لازم به ذکر است که ریشه *kar*^۱ خود نیز معانی متعددی دارد. رایخلت (1911: 225) برای این فعل در اوستایی معنی های «(بدل به ...) ساختن، ایجاد کردن، انجام دادن، آماده کردن، آفریدن» را برشمرده است. کنت (1953: 179) نیز *kar*^۱ را به معنی «(بدل به ...) کردن، ساختن» دانسته است. بدین ترتیب، می توانیم دو معنی اصلی *kar*^۱ را «کردن» و «ساختن» بدانیم.

بارتمه (1904: 444ff) عام ترین کاربرد *kar*^۱ را به معنی «(الف) را (ب) کردن/ساختن» می داند که در آن «ب» در حالت مفعولی است. بارتمه معانی «به وجود آوردن، انجام دادن، ساختن، گواهی دادن، آماده ساختن، کردن» را در مرتبه بعد ذکر می کند. از آنجا که اولاً، ترتیب معانی در فرهنگ بارتمه و واژه نامه های مندرج در کتاب های رایخلت و کنت بر اساس بسامد کاربرد واژه ها است و ثانیاً، معنی «کردن» انتزاعی و معنی «ساختن» عینی است، می توان نتیجه گرفت که ریشه *kar*^۱ در ایرانی باستان هر دو کاربرد سبک و سنگین را داشته و حتی در معنی سبک، پر کاربردتر بوده است. این نتیجه گیری با روند و جهت کلی تحول معنایی واژه ها نیز که غالباً از عینی به سمت انتزاعی شدن است، همخوانی دارد.

۲-۳. «فعل مرکب» در اوستایی

در این بخش، به بررسی نمونه هایی از زنجیره های فعلی در اوستایی می پردازیم که می توان آنها را پیش نمونه های «فعل مرکب» قلمداد نمود. داده های اوستایی این پژوهش از مهریشت (منشی زاده، ۱۳۹۸) و فروردین یشت (مولایی، ۱۳۸۲) گردآوری شده اند. از این

-
1. homonym
 2. homograph
 3. Bartholomae, Ch.

دو متن مجموعاً ۹۱ داده استخراج گردید که از این تعداد، ۸۰ مورد فعل پیشوندی، ۵ مورد همنشینی صفت و فعل، ۴ مورد همنشینی اسم و فعل، یک مورد عبارت فعلی و یک مورد ترکیب (ساختواژی) اسم و فعل مشاهده گردید. از آنجا که برای مقاصد پژوهش حاضر اهمیت بسامد نوع^۱ به مراتب بیش از بسامد نمونه^۲ است، داده‌های تکراری ثبت نشده‌اند. ریزتعداد انواع داده‌ها به تفکیک به قرار زیر است:

افعال پیشوندی با پیش فعل پیوسته به فعل = ۷۶ مورد

افعال پیشوندی با پیش فعل گسسته از فعل = ۴

افعال پیشوندی با قلب پیش فعل نسبت به فعل = ۱

همنشینی صفت و فعل: ۵ مورد

همنشینی اسم و فعل: ۴ مورد

عبارت فعلی: ۱ مورد

داده‌های دارای جزء فعلی از ریشه *kar*: ۰ (پیشوندی) + ۲ (سایر موارد) = ۲ درصد از کل داده‌ها.

برای صرفه‌جویی در حجم مقاله، برای هریک از انواع فوق تنها به ذکر یک نمونه بسنده می‌کنیم.

• همنشینی صفت و فعل:

9) *yačiči. hvastəm. anhaveiti* (Mihr Yasht/21)

اگر هم به خوبی پرتاب کند (تخ: پرتاب خوبی پرتاب کند)

hvastəm صفت مفعولی در حالت مفعولی، مفرد مذکر «پرتاب خوب»

anhaveiti فعل معلوم، مضارع اخباری سوم شخص مفرد از ریشه *ah* «پرتاب می‌کند»

• همنشینی اسم و فعل:

10) *yačiči nəmaṇha vāčim baraiti* (Mihr Yasht/85)

هنگامی که او (درویش) با احترام فریاد برمی‌آورد (تخ: فریاد می‌برد).

-
1. type frequency
 2. token frequency

vāčim اسم مفرد مذکر در حالت مفعولی «فریاد»
baraiti فعل مضارع سوم شخص مفرد از ریشه *bar* «می‌برد»
 در شاهد ۱۰، جزء فعلی از ریشه *bar* است که نسبت به معنی اولیه و ملموس خود
 (بردن) رنگ‌باخته شده و کارکرد فعل سبک پیدا کرده است.

• عبارت فعلی:

11) *hvarə ava. paθa. aēiti* (Frawardin Yasht/16)

خورشید راهش را می‌پیماید (تح: به راه می‌آید) (تر. مولایی ۱۳۸۲: ۹۳): خورشید راه
 می‌پیماید).

در شاهد فوق پیش از فعل، گروه حرف اضافه‌ای متشکل از حرف اضافه *ava* «به» و
 اسم *paθa* «راه» آمده است و الگوی عبارت فعلی را به نمایش می‌گذارد.

۳-۳. «فعل مرکب» در فارسی باستان

در فارسی باستان دو تحول عمده از نظرگاه موضوع این پژوهش رخ می‌دهد: نخست،
 کاهش استفاده از افعال پیشوندی، و دوم و به موازات آن، افزایش چشمگیر استفاده از فعل
kar در محمول‌های مرکب. البته اغلب محققان، بررسی پیشینه کاربرد ساخت «اسم +
 کردن» را از دوره ایرانی میانه آغاز و نمونه‌های آن را ذکر می‌کنند. باوجود این، وجود
 عبارات کمابیش ثابتی با الگوی مذکور در ایرانی باستان را می‌توان حاکی از کاربرد این
 الگو در این دوره - ولو به نحو غیرنظام‌مند - دانست. در تحلیل داده‌ها به بررسی عباراتی از
 این دست خواهیم پرداخت.

در بررسی حاضر از متون فارسی باستان، کلیه کتیبه‌های مذکور در کنت (1953)
 بررسی شده است. براین اساس، در مجموع، ۶۵ داده از کتیبه‌های مذکور استخراج گردید.
 ریزتعداد انواع داده‌ها به تفکیک به قرار زیر است:

- افعال پیشوندی با پیش فعل پیوسته به فعل = ۴۹ مورد
- افعال پیشوندی با پیش فعل گسسته از فعل = ۰
- افعال پیشوندی با قلب پیش فعل نسبت به فعل = ۰
- همنشینی صفت و فعل: ۱۱ مورد

- همنشینی اسم و فعل: ۴ مورد
- عبارت فعلی: ۱ مورد
- داده‌های دارای جزء فعلی از ریشه *kar*: ۰ (پیشوندی) + ۱۲ (سایر موارد) = ۱۸ درصد از کل داده‌ها
- درصد افعال پیشوندی نسبت به کل داده‌ها: ۷۵ درصد
- **همنشینی صفت و فعل:** این نمونه‌ها بر سه قسم‌اند: اسنادی سببی (۸ مورد)، جناس اشتقاق^۱ (۲ مورد) و مجهول ترکیبی (۱ مورد). نمونه داده‌های این سه گروه به قرار زیر است:

الف) ساخت اسنادی سببی: زنجیره‌های حاوی «صفت+کردن» را طیب‌زاده (۱۳۸۵) ساخت اسنادی سببی می‌نامد.

- 12) *aniyam ušabārim akunavam* (DB I. 86-87)
دیگری را سوار بر شتر کردم (و از رودخانه عبور دادم) (تح: دیگری را شتر بر کردم).
ušabārim صفت مفعولی مرکب (-*bāri* + *uštra*) در حالت مفعولی «حمل شده با شتر»

ب) جناس اشتقاق:

- 13) *martiya hya āgariya āha avam ubartam abaram* (DB I. 21f)
مردی که وفادار بود، او را پاداش خوبی دادم (کنت، ۱۳۷۹: ۴۳۶) (تح: نیک بر کشیدم).
ubartam صفت مفرد مذکر (-*barta* + *u*) در حالت مفعولی «نیک داشته»
abaram فعل ماضی اول شخص مفرد از ریشه *bar* «بر کشیدم»

- **همنشینی اسم و فعل**
- از میان ۴ نمونه این گروه، ۳ مورد با فعل *kar* و یک مورد با فعل *bar* ساخته شده است، به شرح زیر:

- 14) *Auramazdāmai upastām abara* (DB I. 25)

1. figura etymologica

15) *avadā hamaranam akunava* (DB II. 34)

آنجا جنگ کردند

تر. کنت (1953: 123): «آنجا وارد جنگ شدند (تح: به جنگ پیوستند).
تر. اشمیت^۱ (1991: 58): «آنجا آن نبرد (را) کردند (تح: آن) نبرد را جنگیدند).
hamaranam اسم مفرد در حالت مفعولی «جنگ»
akumā فعل ماضی سوم شخص جمع از ریشه *kar* «کردند»

شاهد فوق یکی از نمونه‌های کاربرد ساخت *hamaranam+kar* است که در کتیبه‌های فارسی باستان بارها به کار رفته است.

• عبارت فعلی

16) *ava adam patipadam akunavam* (DB I. 61-62)

آن (پادشاهی) را من بر جای خود باز بنیاد نهادم (تح: بر جای کردم) (Kent, 1953: 120).

patipadam گروه حرف اضافه‌ای واژگانی شده‌ای مرکب از حرف اضافه *pati* (به) و اسم *padam* (گام، جایگاه) است. براین اساس، عبارت *patipadam akunavam* را می‌توان از پیش نمونه‌های عبارت فعلی تلقی نمود.

۳-۴. جمع‌بندی دوره ایرانی باستان

در افعال غیربسیط این دوره، گرچه غلبه با افعال پیشوندی است و هنوز الگوی شناخته شده و زایایی به منزله «فعل مرکب» نداریم، اما نمونه‌های متعددی از همنشینی اسم/صفت/گروه حرف اضافه‌ای با فعل (سبک) مشاهده می‌شود که می‌توان آنها را به صورت محمول مرکب تحلیل کرد. در این نمونه‌ها جزء فعلی غالباً معنی انتزاعی دارد و «فعل یار» همواره حالت نحوی دارد. همچنین، در این دوره فعل *kar* هر چند هر دو معنی سبک («کردن») و

1. Schmitt, R.

سنگین خود «ساختن، ایجاد کردن» را دارد، در ساخت‌های محمولی مرکب فقط با معنی سبک ظاهر می‌شود.

از این رو، می‌توان گفت که در این دوره تنوع پیشوندهای فعلی و به تبع آن، کثرت افعال پیشوندی، اهل زبان را از تکثیر «فعل مرکب» بی‌نیاز می‌سازد. با وجود این، تحول مهمی در خلال این دوره رخ می‌دهد و آن این که پیش‌فعل‌ها که در اوستایی نسبت به فعل، انواع آزادی حرکت (از جمله انفصال^۱ و قلب^۲) را داشتند، در فارسی باستان به عناصری جدایی‌ناپذیر از فعل بدل می‌گردند.

به موازات این تحول ساختاری، در این دوره با دو تحول مهم بسامدی نیز مواجهیم: نخست، کاهش استفاده از پیش‌فعل در افعال غیربسیط (اعم از پیشوندی و محمول مرکب) است که در مجموع داده‌های ما از ۸۸ درصد در اوستایی به ۷۳ درصد در فارسی باستان می‌رسد و دیگری، افزایش استفاده از فعل *kar* در افعال غیربسیط است که در مجموع داده‌ها از ۳ درصد در اوستایی به ۱۸ درصد در فارسی باستان می‌رسد. جالب توجه است که میزان آن کاهش و این افزایش، هر دو ۱۵ واحد درصد است و تساوی این دو عدد - حتی اگر تصادفی باشد - بسیار قابل تأمل است. به بیان دیگر، کاربرد پیش‌فعل‌ها و فعل *kar* - که نماینده افعال مرکب به طور کلی است - در افعال غیربسیط همچون دو کفه ترازو عمل می‌کند که بالارفتن یکی با پایین آمدن دیگری همراه است.

گفتنی است هر چند الگوی اسم + *kar* در کتیبه‌های فارسی باستان الگوی غالب نیست، اما حضور همین الگو در سایر گونه‌های زبانی فارسی باستان احتمالاً آنچنان پررنگ بوده که انگیزه برده‌برداری در برخی متون آرامی شده است که چانکالینی (2011) به آنها پرداخته است (نگ‌بخش ۲). بنابراین، با در نظر گرفتن تحولات بعدی، به نظر می‌رسد که وجود ترکیباتی با ساختار اسم + *kar* که نمونه‌هایی از آن را در این زیربخش آوردیم، در تحولات بعدی «فعل مرکب» نقش مهمی داشته است.

-
1. detachment
 2. scrambling

۴. دوره ایرانی میانه

در زبان‌های دوره ایرانی میانه شاهد گسستی عمده، در سطوح آوایی، صرفی و نحوی، نسبت به دوره ایرانی باستان هستیم. این در حالی است که از منظر این پژوهش، دو تحول حائز اهمیت ویژه‌اند: نخست، از میان رفتن صرف اسم و دیگری، از میان رفتن اعتبار ریشه در صرف فعل و شکل‌گیری دو ماده مضارع و ماضی به جای آن.

۴-۱. پیش‌فعل‌های ایرانی میانه

در این دوره نیز، همانند دوره ایرانی باستان معنی فعل را می‌توان به وسیله پیش‌فعل‌هایی مقید نمود. ابوالقاسمی (۱۳۷۵) پیشوندهای فعلی ایرانی میانه غربی را به دو دسته مرده و زنده تقسیم می‌کند که هر دو دسته از ایرانی باستان نشأت می‌گیرند. پیشوندهای زنده به گزارش ابوالقاسمی (۱۳۷۵: ۱۲۳) عبارت‌اند از:

abar-, *abāz-*, *andar*, *ēr-*, *frāz-*, *frōd-*, *pēš-*, *ul-*

وی همچنین، برخی از پیشوندهای مرده را همراه با نمونه پایه فعلی به قرار زیر ذکر می‌کند:

ab]gan- (apa- →) افگن

ab]zāy- (upa- →) افزای

ni]šast (ni- →) نشست

wi]dardan (wi- →) گذاردن

به نوشته راستارگویا (۱۳۴۷: ۱۲۸)، از این گونه افعال «نمی‌توان پیشوندهای فعلی را جدا نمود، زیرا این پیشوندها در فارسی میانه مفهوم مستقل خود را از دست داده‌اند و به مرور زمان با ماده فعل ترکیب شده و ماده فعل مستقلی ساخته‌اند». به عبارت دیگر، این افعال تجزیه‌پذیری خود را از دست داده‌اند.

این تجزیه‌ناپذیری پیشوندهای فعلی و واژگانی شدگی افعال پیشوندی، فرایندی بود مشابه آنچه در دوره ایرانی باستان مشاهده کردیم و در این دوره نیز پیامدی طبیعی داشته

است. وقتی تعدادی از پیشوندهای فعلی زایایی خود را از دست دادند، نظام فعل برای جبران این نقیصه و بیان معانی متنوع و جدید فعلی می‌بایست یا پیشوندهای جدیدی بیافریند و یا سازوکار (از قبل موجود) دیگری را فعال (تر) کند. از آنجا که در ایرانی میانه غربی هیچ پیشوند فعلی جدیدی به وجود نیامده بود، سازوکار جایگزین، چیزی نبود جز تشکیل محمول‌های مرکب.

۲-۴. «فعل مرکب» در ایرانی میانه

بر اساس آنچه در زیربخش قبل گفته شد، تعجیبی ندارد که در دوره میانه بسامد «افعال مرکب» و به طور کلی، انواع محمول مرکب بسی بیش از آن مقداری است که در فارسی باستان و اوستا یافت می‌شده است. در این بخش، به بررسی داده‌های گردآوری شده در این پژوهش می‌پردازیم. عناوین متون منتخب عبارت است از:

پهلوی زردشتی: کارنامه اردشیر بابکان (فره‌وشی، ۱۳۵۴)، وزیدگیهای زادسپرم (راشدمحصل، ۱۳۸۵)، کتیبه شاپور یکم در حاجی‌آباد، کتیبه کرتیر در کعبه زردشت، کتیبه شاپور سگانشاه در پرسپولیس، کتیبه شاپور یکم در تنگ براق (عریان، ۱۳۹۲)؛ پهلوی اشکانی: بنچاق اورامان، کتیبه شاپور یکم در کعبه زردشت (عریان، ۱۳۹۲)؛ **سغدی:** روایتی از تولد بودا (قریب، ۱۳۸۳) (تا پایان برگ ده).

در مجموع، ۴۱۷ داده از متون مذکور استخراج گردید. ریز تعداد انواع داده‌ها به تفکیک به قرار زیر است:

- کل داده‌ها (افعال غیربسیط): ۴۱۷ عدد
 - افعال پیشوندی: ۱۳۹ مورد (۳۳ درصد) (۴۰ واحد درصد کاهش نسبت به فارسی باستان)
 - درصد داده‌های با جزء فعلی کردن: ۲۸ درصد (۱۰ واحد درصد افزایش نسبت به فارسی باستان)
 - محمول مرکب اسنادی: ۲۵ مورد
- اهم تحولات و ویژگی‌های محمول‌های مرکب در این دوره را می‌توان به شرح زیر برشمرد:

- کاربرد افعال پیشوندی نسبت به فارسی باستان ۴۰ واحد درصد کاهش نشان می‌دهد و جای خود را به محمول‌های مرکب می‌دهد. نکته جالب توجه این که بین دو مقطع متقدم و متأخر این دوره نیز همین کاهش را می‌بینیم. نسبت افعال پیشوندی در *وزیدگیهای زادسپرم* (نماینده متون متقدم) به کل داده‌ها ۴۹ درصد و در *کارنامه اردشیر بابکان* (نماینده متون متأخر) ۱۵ درصد است.
- نسبت افعال پیشوندی در سغدی ۵۹ درصد است که مرحله‌ای بینابین ایرانی باستان و فارسی میانه متقدم را نشان می‌دهد. به همین قیاس، تعداد «افعال مرکب» سغدی نیز نسبت به فارسی میانه کمتر است. برخی نمونه‌ها از این قرارند:

هوش یافت (*šyh byr*) (بوی کرد) (*βwδδh wn*)

- بسیاری از افعال پیشوندی تجزیه‌پذیری خود را از دست داده‌اند؛ یعنی پیشوند آنها مرده است و به مرور زمان با ماده فعل ادغام شده‌اند (مانند *āmadan abgandan*، *handāxtan*) که در این دوره باید آنها را فعل بسیط تلقی نمود. تعداد این گونه افعال پیشوندی از کل داده‌ها ۵۰ عدد معادل ۲۱ درصد است. اگر این مقدار را از درصد افعال پیشوندی (۳۳) کم کنیم، به عدد ۱۲ درصد می‌رسیم که با ۶۱ واحد درصد کاهش نسبت به درصد افعال پیشوندی فارسی باستان، بازتاب رانش^۱ ایرانی میانه نسبت به ایرانی باستان است.
- نظام فعلی زبان در جبران ازدست رفتن این پیشوندهای فعلی، برای بیان معانی پیچیده و ظریف و جدید، به سازوکار بدیل یعنی ساختن اقسام محمول مرکب (انضمامی^۲، اسنادی^۳، همکردی، عبارت فعلی، پیشوندی مرکب) روی می‌آورد و افعال بیشتری را (علاوه بر *kardan*) به عنوان همکرد به کار می‌برد که از آن جمله‌اند، *burdan*، *dāštan*، *dādan*، *ārāstan*، *griftan*، *sahistan*، *zadan*
- جالب آن که در این دوره برخی از افعال پیشوندی تجزیه‌ناپذیر، خود به عنوان همکرد نیز به کار می‌روند. برای مثال:

1. shift
2. incorporational
3. copulative

طالع گرفت *zamān handāxt*^۱ (KAP 3/6)

سپاس گزارد *spāsdārīh hangārd* (KAP 4/8)

نام نهاد *nām nihād* (KAP 4/8)

دادورزی کرد *dād ārāst* (KAP App.)

- حتی برخی افعال پیشوندی تجزیه پذیر نیز، گاهی به عنوان همکرد به کار می‌روند و افعال مرکب پیشوندی تشکیل می‌دهند. برای مثال:

pašt abarkard (Zād 1/30) پیمان کرد

čašm abardāšt (Zād 2/11) چشم برداشت

stawīh patigrift (KAP 5/2) شکست خورد

- فعل کردن هرچند در این دوره پرکاربردترین همکرد است، کمتر از یک سوم محمول‌های مرکب را به خود اختصاص داده است و این ناشی از تعدد همکردها است که بالغ بر ۶۰ عددند.

- برخی نمونه‌های فعل انضمامی:

payām frēstīd (KAP 9/4) پیام فرستاد

saxvan guft (KAP 11/6) سخن گفت

zēnhār xvāst (KAP 13/13) زینهار خواست

- برخی نمونه‌های محمول مرکب اسنادی:

۱. آوانویسی داده‌ها طبق شیوه مکنزی (1971) صورت گرفته است.

کن *hamburd kun* (Zād 34/42)

کند جدا *jud kunēd* (Zād 35/33)

کرد *stardag kard* (Zād 1/4)

• برخی نمونه‌های فعل همکردی (ساخت فعل سبک):

برد نماز *namāz burd* (Zād 21/11)

خورد سوگند *sōkand xvard* (KAP 4/5)

کرد خواهش *xvāišn kart* (KAP 7/6)

• برخی نمونه‌های عبارت فعلی:

به داد نهادن *pad dād nihādan* (Zād 27/10)

آورد پدید *ō dīdār āwarēd* (Zād 30/35)

رسد به پایان *ō sar šawēd* (Zād 34/25)

• در کنار این سازوکار، پسوندهای جعلی‌ساز نیز زایا بوده و بخشی از وظیفه تشکیل افعال جدید را بر عهده دارند؛ نمونه‌های این افعال عبارت‌اند از:

خواست *āxist* (Zād 8/3)

کرد پاسبانی *pāsbānēnīd* (Zād 10/2)

• درعین حال، هنوز تمایز نهادن بین محمول مرکب انضمامی و ساخت فعل سبک در برخی موارد دشوار است. چند نمونه از این موارد عبارت‌اند از:

اطمینان بخشید *apēgumānīh dād* (KAP 4/5)

کین خواهند *kēn xvāhēnd* (KAP 11/9)

یاری دهند *adiyārīh dahēnd* (KAP 2/5)

کوتاه سخن اینکه حرکتی که در دوره باستان به سمت تحلیلی شدن در حوزه فعل آغاز شده بود، در دوره میانه شدت گرفت.

۵. دوره ایرانی نو

دوره ایرانی نو به لحاظ تاریخی از سال ۲۵۴ هجری آغاز می شود و مهم ترین زبان های این دوره عبارت اند از پشتو، کردی، آسی، بلوچی و فارسی دری (ابوالقاسمی، ۱۳۷۳: ۲۸۳). به گزارش ویندفور^۱ (2009)، در اغلب زبان های ایرانی نو مانند آسی، کردی، زازا، یغناپی، بلوچی و پشتو ساخت های «فعل مرکب» به کار می روند. با وجود این، از آنجا که موضوع این پژوهش، بررسی در زمانی «فعل مرکب» است و نگارنده به پیشینه این زبان ها دسترسی نداشته است، در این بخش بر زبان فارسی نو تمرکز خواهیم کرد.

ناتل خانلری (۱۳۶۵: ۳۵۹) فارسی نو را به سه دوره «رشد و تکوین»، «فارسی درسی» و «تحول اخیر» تقسیم می کند. دوره رشد و تکوین از قدیمی ترین آثار به جامانده فارسی بعد از اسلام تا اوایل قرن هفتم هجری را در بر می گیرد. دوره فارسی درسی با هجوم مغول در قرن هفتم آغاز می شود و تا پایان حکومت صفوی ادامه دارد. دوره تحول اخیر نیز، با تأسیس سلسله قاجار شروع می شود و تا دوران معاصر تداوم می یابد. هر یک از سه دوره یاد شده ویژگی های واژگانی و دستوری خود را دارد. با وجود این، برای مقاصد پژوهش حاضر می توانیم دو دوره نخست را بر روی هم «فارسی کلاسیک» و دوره سوم را «فارسی معاصر» بنامیم.

در فارسی نو و در ادامه سیر کاهش استفاده از افعال پیشوندی، تعداد پیشوندهای فعلی فعال از ۸ عدد در دوره میانه و فارسی کلاسیک (ابوالقاسمی، ۱۳۷۵: ۱۷۹ و ۲۱۵) به ۵ عدد در فارسی امروز (Windfuhr & Perry, 2009: 448) رسیده است.

1. Windfuhr, G.

به موازات این کاهش، طبعاً تولید افعال همکردی و عبارت‌های فعلی شدت یافته است. به دلیل کثرت متون فارسی نو و دشواری انتخاب تنها تعدادی از آنها، برای گردآوری داده‌ها به جای مراجعه مستقیم به متون، از مدخل‌ها و زیرمدخل‌های فرهنگ بزرگ سخن (انوری، ۱۳۸۱) استفاده شد که شامل افعال پیشوندی، «مرکب» و عبارت‌های فعلی مندرج در این فرهنگ است. خلاصه آمار این داده‌ها به شرح زیر است:

- تعداد کل داده‌ها: ۱۳۵۱۰
 - تعداد افعال پیشوندی: ۴۶۷ (۳ درصد از کل) (۲۷ واحد درصد کاهش نسبت به دوره میانه)
 - تعداد داده‌های دارای فعل کردن: ۵۴۸۳ (۳۹ درصد از کل) (۱۱ واحد درصد افزایش نسبت به دوره میانه)
- ملاحظه می‌کنیم که میزان افعال پیشوندی نسبت به دوره میانه کاهش چشمگیری داشته است. گفتنی است که حدود دو سوم از افعال پیشوندی گردآوری شده، در فارسی معاصر منسوخ شده‌اند و لذا، میزان افعال پیشوندی این دوره تنها حدود ۱ درصد از کل داده‌ها را تشکیل می‌دهد. سایر تحولات مهم «فعل مرکب» در فارسی نو به قرار زیر است:

● در فارسی کلاسیک، همکردهای پر کاربرد (مانند کردن، زدن، دادن، کشیدن) رفته‌رفته تثبیت و محمول‌های مرکب جدید فراوانی از طریق قیاس با ساخت‌های دارای این همکردها تولید می‌شوند. برخی نمونه‌ها از این قرارند:

{ف.ک} نماز کردن < {ف.ک} {وضو، حج، غسل} کردن

{ف.ک} نماز بردن < {ف.ک} {عمره بردن} بردن

{ف.ک} دم زدن < {ف.ک} {صلا، حرف، فریاد، سوت} زدن

تلگراف زدن < {تلفن، بی‌سیم، ایمیل، پیامک} زدن

پاسخ دادن < {امتحان، مسابقه، کنکور، تست} دادن

نفس کشیدن < {سیگار، قلیان، تریاک} کشیدن

• به موازات تثبیت همکردها، تعداد آنها نیز در گذر از فارسی میانه (حدود ۶۰) به فارسی کلاسیک و معاصر (مجموعاً حدود ۴۰) کاهش می‌یابد. این پدیده دو حالت دارد: گاهی همکردهایی که با یک پیش‌فعل واحد به کار می‌روند در رقابت با یکدیگر، به نفع یکی از همکردها کنار می‌روند:

{ف.می} چاره خواستن < {ف.ک} چاره {ساختن/کردن/جستن/آراستن}

< {ف.مع} چاره کردن

گاهی نیز، «فعل مرکبی» همکرد خود را به همکردی پرکاربردتر یا شفاف‌تر تغییر می‌دهد، مانند ترک گفتن < ترک کردن.

• در فارسی کلاسیک، قرض‌گیری از زبان عربی و ترکی محمل دیگری برای تولید فعل‌های جدید شد که از طریق دو فرایند صورت گرفت: نخست الگوی ساخت فعل جعلی بود، مانند *طلبیدن*، *بلعیدن*، *فهمیدن*، *رقصیدن*، *توپیدن*، *قاپیدن*، و دیگری، الگوی اسم + کردن بود که در فارسی میانه نیز وجود داشت (نگاه ۱-۴) و برخی از نمونه‌های آن با جزء اسمی قرضی در فارسی نو عبارت‌اند از *سلام کردن*، *حج کردن*، *طلب کردن* و *دعا کردن*. در فارسی معاصر منشأ این قرض‌گیری از عربی به زبان‌های فرنگی نیز گسترش یافت و از این طریق نیز، «افعال مرکب» فراوانی با وام‌واژه‌های غربی و با همکردهایی علاوه‌بر کردن ساخته شد، مانند *تلفن کردن*، *پست کردن*، *ترمز کردن*، *شوت زدن* و *گل زدن*. برخی «افعال مرکب» نیز حاصل ترجمه قرضی^۱ هستند، مانند *دوش گرفتن* (از انگلیسی *take a shower*) و *مثال زدن* (از عربی، *ضرب*).

• یکی از تحولات مهم در فارسی نو، چنانکه صادقی (۱۳۷۲؛ ۱۳۴۹) نیز بدان اشاره کرده است، تبدیل برخی از افعال ساده بی‌قاعده (یعنی افعالی که بن‌های ماضی و مضارع آنها در فارسی نو از یکدیگر قابل اشتقاق نیستند) به فعل جعلی (تافتن < *تابیدن*) یا «فعل مرکب» (غالباً با همکرد کردن) (خفتن < *خواب کردن*) بود.

1. loan translation

انگیزه این تبدیل، همترازسازی^۱ صرفی است که به اهل زبان امکان می‌دهد تا به جای یادسپاری دو بن برای هر فعل بی‌قاعده، برای افعال جعلی تنها دو بن قاعده‌مند (تاب/تایید) و برای «افعال مرکب» تبدیلی تنها یک (یا چند) فعل بی‌قاعده (مانند کردن) را به خاطر سپرده و بدین ترتیب، از بار حافظه درگیر در پردازش فعل بکاهند. برخی نمونه‌ها از این قرارند:

گریستن (گری/گریست) < گریه کردن

فریفتن (فریب/فریفت) < فریب دادن

برخی وام‌واژه‌ها از طریق هر دو نوع فرایند مذکور به فعل تبدیل شده‌اند، مانند رقصیدن/رقص کردن، فهمیدن/فهم کردن، طلبیدن/طلب کردن، خوابیدن/خواب کردن^۲. جالب توجه است که در اغلب جفت‌هایی از این دست، گزینه جعلی از «فعل مرکب» همتای خود رایج‌تر است و این خود مؤیدی است بر قوت انگیزه همترازی، زیرا همانگونه که گفتیم، بن‌های افعال جعلی قاعده‌مندند، یعنی بن ماضی با افزودن «سید» به بن مضارع به دست می‌آید. بدین ترتیب، اولویت‌بندی فارسی‌زبانان بین این سه نوع فعل به ترتیب زیر است (نوع سمت راست بر چپ رجحان دارد):

فعل ساده جعلی < فعل مرکب < فعل ساده بی‌قاعده

خوابیدن

< خواب کردن < نخفتن

پرتال جامع علوم انسانی

1. levelling

۲. خواب کردن در قدیم، فعل مرکب لازم و به معنی «خوابیدن» بوده است، چنانکه در بیت زیر از سعدی می‌بینیم:

بیا به صلح من امروز و در کنار من امشب *** که دیده خواب نکرده‌ست از انتظار تو دوشم

این در حالی است که در فارسی معاصر خواب کردن بیشتر به صورت متعدی و به معنی «خواباندن» به کار می‌رود.

- افعال مرکب دوره میانه در دوره ایرانی نو، برخی به همان صورت حفظ شده‌اند (مانند ستیزه بردن، زین کردن)، برخی دیگر از میان رفته‌اند (مانند زمان انداختن) و برخی دیگر با همکردی جدید ظاهر شده‌اند:

(ف.می) نماز بردن < (ف.ک) نماز کردن < (ف.مع) نماز خواندن

(ف.می) پاسخ کردن < (ف.ک) پاسخ دادن

- در این دوره، مقدمات شکل‌گیری افعال ناگذر یک شخصه نیز به تدریج فراهم می‌شود:

خواب بردش مرغ جانش از حبس رست (مولوی) < (ف.مع) خوابش برد

این حدیثم چه خوش آمد که سحر گه می‌گفت... (حافظ) < (ف.مع) خوشم آمد

- از آنجا که در فارسی کلاسیک هنوز حرف نشانه را برای مفعول‌نمایی کاملاً جانپفتاده است، همچنان الگوی فریبده مفعول معرفه بدون را + فعل متعدی را به وفور مشاهده می‌کنیم که گاهی تمایز آن از محمول مرکب انضمامی دشوار است. دو نمونه غیرانضمامی از حافظ عبارت‌اند از:

حسنه به اتفاق ملاحظه جهان گرفت *** آری به اتفاق، جهان می‌توان گرفت

به خاک حافظ اگر یار بگذرد چون باد *** ز شوق در دل آن تنگنا کفن بدرم

۶. بحث و نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، به بررسی پیشینه و زمینه‌های شکل‌گیری فعل مرکب در زبان‌های ایرانی پرداختیم. بر اساس شواهد بررسی شده در مقطع ایرانی باستان، در افعال پیشوندی این دوره دو مرحله قابل تشخیص است: ۱) مرحله آزادی عمل پیش فعل و رابطه سست آن با فعل در اوستایی و ۲) پیوند نزدیک و استوار پیش فعل با فعل و تبدیل آن به پیشوند (مقید) در فارسی باستان.

تبدیل پیش فعل‌های نسبتاً آزاد اوستایی به پیشوندهای مقید در فارسی باستان، از سویی نقطه آغاز تکوین محمول‌های مرکب (از پیشوند و ریشه فعل) بود و از سوی دیگر، انگیزه افزایش محمول‌های مرکب نحوی (اعم از اسنادی و انضمامی) را - که الگوی آنها از قبل در زبان وجود داشت - فراهم آورد. این زنجیره‌ها از فعل متعدی و مفعول آن تشکیل می‌شدند و بر روی هم و در مقام محمولی واحد، گاه اسم دیگری را به عنوان موضوع خود می‌گرفتند.

در این دوره، تثبیت جایگاه پیش فعل‌ها در پیوند با فعل که تحولی در جهت ترکیب‌شدگی^۱ بود، کاربرد بیشتر محمول‌های مرکب را به همراه داشت که حرکتی در جهت تحلیلی‌شدگی یا به عبارتی، تعدیل پدیده نخست بود. فعل کردن از همین دوره در تشکیل محمول‌های مرکب نقش برجسته‌ای داشته، هرچند تنها فعل به کاررفته در محمول‌های مرکب نبوده است.

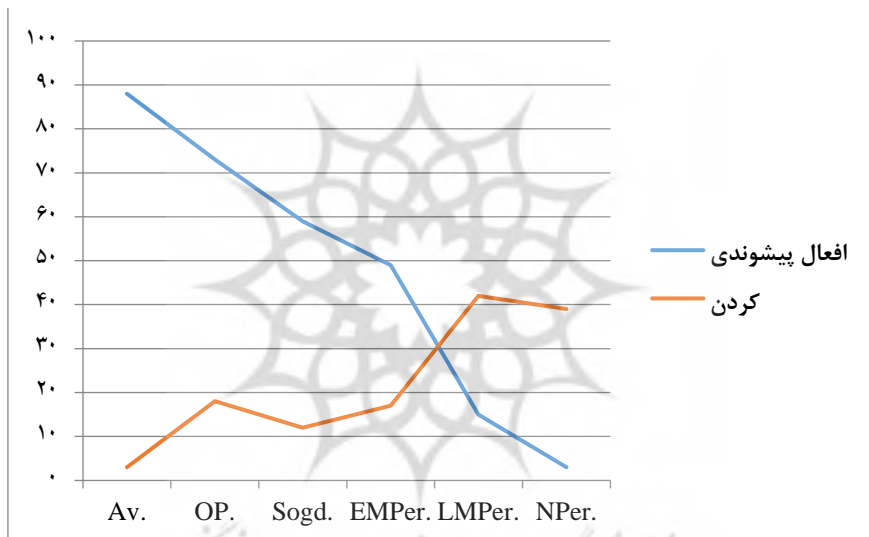
در دوره ایرانی میانه بسیاری از افعال پیشوندی تجزیه پذیری خود را از دست دادند. فرایند تحکیم جایگاه پیشوندهای فعلی در تحولی دیگر به نازایی و تجزیه ناپذیری آنها از ستاک فعلی انجامید و سبب کاهش کاربرد افعال پیشوندی شد. از سوی دیگر، برای جبران این نقیصه، الگوی ساخت انواع محمول مرکب با همکردهای متنوع فعال گردید. همچنین، در این دوره همکردهای بیشتری علاوه بر کردن نیز وارد الگوی تشکیل «فعل مرکب» گردیدند.

در دوره ایرانی نو با تثبیت افعال سبک، روند تولید و تکثیر محمول‌های مرکب جدید شدت یافت و به موازات آن، نسبت استفاده از افعال پیشوندی نیز کمتر شد تا جایی که در فارسی معاصر این نسبت به ۱ درصد رسیده است. در این دوره، دو عامل جدید نیز به تشکیل افعال مرکب جدید کمک کرد. نخست، نیاز به ساخت فعل با وام‌واژه‌ها و دیگری، همترازسازی افعال بی‌قاعده از طریق تبدیل آنها به «فعل مرکب» بود.

در شکل (۱) روند تغییرات کاربرد افعال پیشوندی و جزء فعلی کردن که پرکاربردترین فعل در این جایگاه بوده است، از اوستایی تا فارسی نو بر اساس داده‌های تحلیل شده نشان داده شده است. چنانکه مشاهده می‌کنیم، نسبت افعال پیشوندی در سرتاسر این گستره

زمانی سیر نزولی داشته است و شیب این کاهش در دوره میانه شدت گرفته است. درخصوص فعل کردن نیز، سیر کلی کاربرد آن صعودی است، ولی در دو مقطع با کاهش روبه‌رو هستیم که این مسأله توضیح مختصری می‌طلبد. نخستین مقطع کاهش کاربرد همکرد کردن در زبان سغدی است که می‌توان آن را به جدایی حوزه فرهنگی این زبان از فارسی نسبت داد. کاهش نسبی این همکرد در دوره فارسی نو نیز، ناشی از کثرت «افعال مرکب» ساخته شده با همکردهای دیگر است.

شکل ۱. سیر تحول کاربرد افعال پیشوندی و جزء فعلی کردن

مسیر طی شده در تکوین و تطور «فعل مرکب» در زبان‌های ایرانی حاکی از حرکت این زبان‌ها و مشخصاً زبان فارسی در جهت تحلیلی شدن و همسو با سایر تحولات نظام فعل در این جهت است که از آن جمله می‌توان به شکل‌گیری ساخت‌های ترکیبی برای مجهول‌سازی و برخی زمان‌های دستوری، مانند ماضی نقلی، ماضی بعید و آینده اشاره نمود.

هر یک از دوره‌های سه‌گانه بررسی شده در این نوشته، از حیث موضوعات مرتبط با شکل‌گیری فعل مرکب، از جمله ساخت موضوعی، انواع پیش فعل و مقولات دستوری آن، فرایند همکردشدگی و ارتباط آن با دستوری‌شدگی، جدایی‌پذیری محمول‌های

مرکب، کاهش و افزایش همکردها در دوره‌های مختلف، رابطه بین فعل کمکی و همکرد و موضوعاتی از این دست، شایسته پژوهش‌هایی مستقل هستند. تحقیق در این مباحث با بهره‌گیری از پیکره‌های بزرگ‌تر و برگرفته از طیف گسترده‌تری از زبان‌های باستانی و زنده ایرانی و زبان‌های همجوار، حوزه پژوهشی بسیار ثمربخشی خواهد بود.

سپاسگزاری

از جناب آقای دکتر احسان چنگیزی که در انتخاب متون باستانی مورداستناد در این پژوهش به نگارنده یاری رسانده و در نگارش مقاله نیز راهنمایی‌های ارزشمندی نمودند، بسیار سپاسگزارم.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Babak Sharif

<http://orcid.org/0000-0002-7460-6967>

منابع

- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۷۳). *تاریخ زبان فارسی*. تهران: سمت.
- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۷۵). *دستور تاریخی زبان فارسی*. تهران: سمت.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن*. تهران: سخن.
- راستارگویا، ورا سرگی یوونا. (۱۳۴۷). *دستور زبان فارسی میانه (ترجمه ولی‌الله شادان)*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- راشدمحصل، محمدتقی. (۱۳۸۵). *وزیردگیهای زادسپرم*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۴۹). *تحول افعال بی‌قاعده فارسی*. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*، ۴(۶)، ۸۰۱-۷۹۱.

- صادقی، علی اشرف. (۱۳۷۲). درباره فعل‌های جعلی در زبان فارسی. مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم، به کوشش علی کافی (۲۳۶-۲۴۶). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- طیب‌زاده، امید. (۱۳۸۵). ساخت‌های اسنادی و سببی در زبان فارسی. نامه فرهنگستان، ۳۲، ۶۸-۶۱.
- عریان، سعید. (۱۳۹۲). راهنمای کتبی‌های ایرانی میانه پهلوی - پارتی. تهران: علمی.
- فروه‌وشی، بهرام. (۱۳۵۴). کارنامه اردشیر بابکان. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- قریب، بدرالزمان. (۱۳۸۳). روایتی از تولد بودا. تهران: اسطوره.
- کنت، رولاند، ج. (۱۳۷۹). فارسی باستان: دستور زبان، متون، واژه‌نامه (ترجمه و تحقیق سعید عریان). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- منشی‌زاده، مجتبی. (۱۳۹۸). مهریشت: تحلیل زبان‌شناختی متن اوستایی. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- منشی‌زاده، مجتبی، چنگیزی، احسان و شریف، بابک. (۱۴۰۰). ماجرای پایان‌ناپذیر «فعل مرکب»: درآمدی به مفهوم‌شناسی و اصطلاح‌شناسی فعل غیربسیط در زبان فارسی. پژوهش‌های زبان‌شناسی، ۲۵، ۲۲۱-۲۳۶.
- مولایی، چنگیز. (۱۳۸۲). بررسی فروردین‌یشت (سرود اوستایی در ستایش فروهرها). تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۶۵). تاریخ زبان فارسی (جلد دوم). تهران: نشر نو.

References

- Abolghassemi, M. (1994). *A History of the Persian Language*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Abolghassemi, M. (1996). *A Historical Grammar of the Persian Language*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Anvari, H. (2002). *Sokhan Comprehensive Dictionary (Persian to Persian)*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Bartholomae, Ch. (1904). *Altiranisches Worterbuch*. Strassburg: K. J. Trübner.
- Ciancaglini, C. (2011). The formation of the periphrastic verbs in Persian and neighbouring languages. In M. Maggi & P. Orsatti (Eds.), *The Persian Language in History*, (pp. 3-21). Wiesbaden: Reichert.
- Farahvashi, B. (1975). *Karnameye Ardeshire Babakan*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]

- Gharib, B. (2010). *A Narration of Buddha's Birth: Sogdian Text of Vessantara Jātaka*, Tehran: Ostoore Publisher. [In Persian]
- Jackson, A. V. W. (1892). *An Avesta Grammar in Comparison with Sanskrit*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Kent, R. G. (1953). *Old Persian Grammar: Texts, Lexicon* (2nd ed.). New Haven: American Oriental Society.
- Korn, A. (2013). Looking for the middle way: Voice and transitivity in complex predicates in Iranian. *Lingua*, 135, 30-55.
- MacKenzie, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London and New York: Oxford University Press.
- Monshizadeh, M. (2019). *Mehryasht: A Linguistic Analysis of the Avestan Text*. Tehran: Allameh Tabataba'i University Press. [In Persian]
- Monshizadeh, M., Changizi, E., & Sharif, B. (2021). The endless story of the "compound verb": An introduction to conceptology and terminology of complex verbs in Persian. *Journal of Researches in Linguistics*, 13(2), 217-236. [in Persian]
- Mowlayi, C. (2003). *A Study of Farvardin-Yasht (Avestan Anthem in Praise of Fravahars)*. Tabriz: Tabriz University Press. [In Persian]
- Natel Khanlari, P. (1987). *A History of the Persian Language* (Vol. 2). Tehran: Nashr-e Now. [In Persian]
- Oryan, S. (2013). *Manual of Middle Iranian Inscriptions (Parthian-Pahlavi)*. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Rashed-Mohassel, M. T. (2006). *Vizidagiha i Zadisparam*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Rastorgueva, V. S. (1968). *A Grammar of Middle Persian* (Translated by V. Shadan). Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Reichelt, H. (1909). *Awestisches Elementarbuch*. Heidelberg: C. Winter.
- Reichelt, H. (1911). *Avesta Reader (Texts, Notes, Glossary and Index)*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Sadeghi, A. A. (1970). Evolution of Persian irregular verbs. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities of Mashhad*, 4(6), 791-801. [In Persian]
- Sadeghi, A. A. (1993). On the denominal verbs in Persian. In A. Kafi (Ed.), *Proceeding of the seminar on Persian and the language of science*, (pp. 236-246). Tehran: Iran University Press [In Persian]

- Sheintuch, G. (1976). Periphrastic verb formation in Persian. *Studies in the Linguistic Sciences*, 5(2), 139-156.
- Schmitt, R. (1991). *The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text*. London: SOAS.
- Skjærvø, P. O. (2009). Old Iranian. In G. Windfuhr (Ed.), *The Iranian Languages*, (pp. 43-195). London: Routledge.
- Tabibzadeh, O. (2007). Causative and copulative structures in Persian. *Nāme-ye Farhangestān*, 8(4), 61-68. [In Persian]
- Windfuhr, G., & Perry, J. R. (2009). Persian and Tajik. In G. Windfuhr (Ed.), *The Iranian languages*, (pp. 416-544). London: Routledge.

